

Тетерятник Ганна Костянтинівна
*завідувачка кафедри кримінального процесу, д.ю.н., доцент
Одеського державного університету внутрішніх справ*

АКСІОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Співвідношення забезпечення прав та свобод людини, громадянина та держави, суспільства, приватних та публічних інтересів як у надзвичайних правових режимах (далі – ННР), так і у кримінальному провадженні є важливою філософсько-правовою проблемою, яка знаходиться у площині аксіології як учення про цінності, ієрархію цінностей. Відтак вважаємо за доцільне дослідити з точки зору аксіологічного підходу питання кримінального провадження в умовах ННР, адже у будь-якій сфері людського праксису цінності як реальні феномени матеріальної та ідеальної природи мають свій вияв [1, с. 68]. А як справедливо зазначав В. С. Зеленецький, у демократичному суспільстві все, що представляє соціальну цінність для громадянина повинно, по-перше, проголошуватися (констатуватися) і, по-друге, детально регламентуватися у законі [2].

Таким чином, на нашу думку, аксіологія правових режимів у концепції об'єкт-суб'єктного розуміння визначає наступне співвідношення: суб'єктом (ініціатором цінності) виступає суб'єкт права (деформалізовано сам носій цих прав і законних інтересів, формалізовано – суб'єкт права, наділений повноваженнями щодо їх легалізації у правовому полі), а об'єктом (носієм цінності) – права та інтереси суб'єктів права. При цьому держава нормативно здійснює об'єктивацію такої цінності, забезпечуючи умови для її формування та охорони, захисту.

Аксіологічна сутність ННР полягає у тому, що хоча вони і містять у своєму механізмі засоби, способи і специфічні методи правового регулювання, які є більш право обмежувачими порівняно із загальними правовими режимами, передбачають розширення повноважень державних органів, однак

їх мета полягає у нормалізації умов для реалізації законних прав і інтересів особи, створенні відповідних для характеру та рівня надзвичайної ситуації гарантій їх охорони та захисту, відновлення.

Проаналізуємо окремі положення Заяви Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» (далі – Заява). По-перше, у Заяві визначено підстави відступу від зобов'язань, до яких належать триваюча збройна агресія Російської Федерації проти України, яка супроводжується вчиненням воєнних злочинів і злочинів проти людяності як регулярними Збройними силами Російської Федерації, так і незаконними збройними формуваннями, керованими, контрольованими і фінансованими Російською Федерацією, становить суспільну небезпеку, яка загрожує життю нації у розумінні п. 1 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 1 ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У п. 4 зазначеної Заяви визначається мета відступу – забезпечення життєво важливих інтересів суспільства і держави в умовах збройної агресії Російської Федерації [3].

До заходів, які вживає держава на відступ від своїх зобов'язань та які повинні суворо відповідати гостроті становища відповідно до Заяви віднесені наступні: 1) превентивне затримання [4]; 2) зміни до КПК України [5]; 3) зміна підслідності та підсудності: відповідно до Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» змінена територіальна підсудність судових справ, підсудних судам, розташованим у районі проведення АТО, та підслідність кримінальних правопорушень, вчинених у районі проведення АТО, у разі неможливості здійснювати досудове розслідування [6]; 4) утворення військово-цивільних адміністрацій як тимчасових державних органів та ін.

Дерогація Україною за МПГПП та ЗКПЛ поширюється тільки на території Донецької та Луганської областей, які знаходяться

під контролем або частковим контролем України (п. 9 Заяви). Водночас відповідно до п.п. 1, 2 Заяви констатується, що відповідальність за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на анексованій та тимчасово окупованій території України несе Російська Федерація, а також, що «Російська Федерація як держава, яка фактично окупувала і контролює частину Донецької і Луганської областей, відповідає за дотримання і захист прав людини на цих територіях як за міжнародним гуманітарним правом, так і за міжнародним правом захисту прав людини» [3]. Таким чином, щодо тимчасово окупованих АРК, м. Севастополя та окремих районів Донецької та Луганської областей, Україною на міжнародному рівні по факту констатується неможливість в цілому здійснювати договірні зобов'язання у сфері прав людини на окупованих територіях. І «В умовах, коли держава-жертва не може гарантувати на окупованій території дотримання прав, що не підлягають дерогації, її відступ від інших зобов'язань на такій території не має практичного сенсу та формального значення» [7, с.14–15].

Строки дерогації за зазначеною Заявою є відносно визначеними: відступ передбачається на період до повного припинення збройної агресії Російської Федерації, тобто до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, керованих, контрольованих і фінансованих Російською Федерацією, російських окупаційних військ, їх військової техніки з території України, відновлення повного контролю України за державним кордоном України, відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України [3].

Слід звернути також увагу на те, що у випадках окупації території відповідно до положень IV Гаазької конвенції 1907 р. [8], IV Женевської конвенції 1949 р. [9], Додаткового протоколу I окупаююча сторона зобов'язана прийняти всі заходи для забезпечення порядку на захопленій території, населення окупованої території повинне підкорятися розпорядженням властей, проте його не можна примушувати до принесення присяги на вірність, участі у військових діях, спрямованих проти їх країни, надавати відомості про її армію. Мають пова-

житися честь, життя цивільних осіб, їх власність, релігійні переконання, сім'я.

Крім того, у низці рішень ЄСПЛ щодо подібних ситуацій визначені критерії відповідальності держав за порушення конвенційних прав у зоні збройного конфлікту. У справі «Ілашку проти Молдови та Росії» встановлено, що «...юрисдикцію держави у розумінні статті 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод може бути обмежено у виняткових обставинах, особливо у випадку, коли державі не дають змоги застосовувати свою владу на частині своєї території. Це може статися в результаті військової окупації збройними силами іншої держави, які реально контролюють зайняту територію, військових дій чи протестів, чи дій іноземної держави, яка підтримує створення сепаратистської держави на території, про яку йдеться...» [10]. У цій справі ЄСПЛ також визначив критерії доказування ефективного контролю через установлення факту здійснення: військової підтримки через постачання зброї та безпосередню участь збройних сил, організацію і планування військових операцій; економічної підтримки через фінансування діяльності сепаратистських формувань; політичної підтримки через заяви офіційних представників держави на користь сепаратистських угруповань та здійснення загального управління сепаратистськими адміністраціями; інформаційної підтримки через інформаційний супровід діяльності сепаратистських режимів [10].

Також міжнародними судами визначені й інші критерії:

- 1) держава відповідає за діяльність збройних груп, але для встановлення такої відповідальності має бути доведено, що держава здійснює над ними загальний контроль через спорядження та фінансування групи, а також через координацію та загальне планування їхньої воєнної активності [11];
- 2) для встановлення факту, чи діяло певне збройне формування формально як державний агент, потрібно з'ясувати, чи надавала держава специфічні інструкції щодо вчинення дій конкретним особам або збройним групам, або ж з'ясувати, чи був незаконний акт підтриманий, погоджений після його вчинення [11];
- 3) до дій окремих індивідів може бути

застосовано тест асиміляції з органом окремої держави: наскільки та чи інша особа у збройному формуванні поводити себе як представник державної структури або частини контролюючої держави [11; 12, с. 5].

Розглянувши вищезазначене, слід зробити висновок про затвердження на міжнародному та національному рівні правових цінностей, серед яких пріоритетними є права і основоположні свободи людини. Утім, у надзвичайних ситуаціях (у випадках війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації) держава може у визначеному КЗПЛ, МПГПП здійснити відступ від зобов'язань (дерогацію) за визначеними принципами у межах, яких вимагає гострота становища з офіційним повідомленням про причини, переліком заходів, визначенням часово-просторових меж дерогації. При цьому при розгляді скарг ЄСПЛ навіть у разі відступу держави від зобов'язань у визначеному порядку виходить із презумпції непорушності прав і основоположних свобод людини, перевіряючи пропорційність та інші принципи дерогації. Відступ від окремих основоположних прав і свобод людини не може бути здійснений навіть за умов надзвичайних ситуацій, передбачених КЗПЛ та МПГПП.

Аналіз основоположних міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав людини: Конвенції про захист прав і основоположних свобод (далі – КЗПЛ) людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП), Сіракузьких принципів, низки рішень ЄСПЛ («Ірландія проти Сполученого Королівства», «Aksoy проти Туреччини», «Brannigan та McBride проти Сполученого Королівства», «А. та інші проти Сполученого Королівства», «Lawless проти Ірландії» та ін.), Конституції України, законів та ін., який створив підґрунтя для висновків про те, що: 1) на міжнародному та національному рівні серед правових цінностей пріоритетними є права і основоположні свободи людини; 2) у надзвичайних ситуаціях (війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації) держава може у визначеному КЗПЛ, МПГПП здійснити відступ від зобов'язань (дерогацію)

за визначеними принципами у межах, яких вимагає гострота становища з офіційним повідомленням про причини, переліком заходів, визначенням часово-просторових меж; 3) дерогація не є абсолютною: для таких випадків визначений відповідний механізм, межі, мета і запобіжники, а окремі права і свободи особи взагалі не підлягають такому обмеженню; 4) у разі відступу держави від зобов'язань у визначеному порядку особа має гарантовані права на їх оскарження, у т.ч. до ЄСПЛ; 5) при розгляді таких скарг ЄСПЛ виходить із презумпції непорушності прав і основоположних свобод людини, перевіряючи пропорційність та інші принципи дерогації.

Крім того, навіть для випадків здійснення кримінального провадження в умовах війни або збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру встановлюються специфічні гарантії для військовополонених, комбатантів та некомбатантів щодо належного поводження з ними, застосування законних процедур відповідно до Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них.

Джерела:

1. Габаковська Х. Аксіологічна природа права: теоретико-пізнавальний підхід. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: юридичні науки: збірник наукових праць. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. № 865. С. 67–72.
2. Зеленецький В.С. Державне обвинувачення в системі кримінально-процесуальних стадій. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. №4. С. 98–106.
3. Заява Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»: Постанова Верховної Ради України від 21.05.2015 р. № 462-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>
4. Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години»: Закон України від 12.08.2014 р. № 1630-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1630-18#Text>
5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах

воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Закон України № 1631-VII від 12.08.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#n5>

6. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від 12.08.2014 р. № 1632-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18#Text>

7. Борисов Є.Є. Відступ держав від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини: теорія та практика : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.11. Одеса, 2020. 22 с.

8. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Міжнародний документ від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

9. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. Організація Об'єднаних Націй. Міжнародний документ від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

10. Ilascu and others v. Moldova and Russia, application no. 48787/99, judgement on 08.07.2004, §388–394. ECHR URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«appno»: \[«48787/99»\], «itemid»: \[«001-61886»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«appno»: [«48787/99»], «itemid»: [«001-61886»]})

11. Prosecutor v. Duko Tadic, judgement on 15.07.1999, §131. ICY. URL: <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>

12. Гарбар О., Конопкін А., Кореньков О., Мовчан С. Збройний конфлікт в Україні: військова підтримка незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР» з боку Російської Федерації / за ред. О. Павліченка, О. Мартиненка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. К., 2018. 40 с.